

Milel ve Nihal Geleneğinden

Keyhüsrev Esfendiyyar b. Azerkeyvan'ın “*Debestân-i Mezâhib*” Adlı Eseri

Şahin AHMETOĞLU*

Giriş

Erken dönem Milel-Nihal kaynakları genelde vahiy dili olan Arapça ile telif edilmişlerdir. Ancak süreç içerisinde, İslam'ın farklı coğrafyalara yayılmasının da etkisiyle farklı dillerde özellikle de Farsça ile eserlerin telif edildiğini müşahade etmekteyiz. Tespitlerimize göre Ebu'l-Meâli Muhammed el-Hüseynî el-Alevî'nin (ö.485) *Beyanü'l-Edyan*¹, Hasanî Razi'nin (h.7.y.yıl) *Tabsiratü'l-Avam*

* Yrd. Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi ABD [sehmetoglu@hotmail.com].

¹ Ebu'l-Meâli Muhammed el-Hüseynî el-Alevî'nin müellifi olduğu eser ilk defa Abbas İktisadî Aştîyani tarafından tashih edilerek 1312/1933 yılında Tahran'da Meclis Matbaasında yayınlanmıştır. Aştîyani'nin tashihini yaptığı eser 4 Bab'dan oluşmaktadır. Aştîyani eserin 5 Bab'dan oluştuğunu vurgulayarak 5. Bab'ın kaybolduğunu üzüntüyle belirtmektedir. (*Beyanü'l-Edyan*, s. 50). Fakat daha sonra eserin 5. Bab'ı bulunarak Muhammed Taki Daneşpujeh'in tashihini ve Dr. Seyyid Muhammed Debirsîyâki'nin haşiyeleriyle (Aştîyani'nin tashihinin devamı olarak) 1375/1996 yılında Tahran'da yayınlanmıştır. Eserin bir başka müsahhîh Haşim Rıza tarafından tashih edilerek hicri/şemsi 1342 yılında Tahran'da Ferahâni Matbaasında yayınlanmıştır. Eser Farsçadan Arapçaya da tercüme edilmiştir. Bkz., *Kitabü Beyânu'l-Edyân*, Arapça'ya çeviren, Yahya el-Hasan, Ezher Üniv. Edebiyat Fakültesi Dergisi cilt:19, sayı, 1; *Beyanü'l-Edyan* adlı eseri belirtildiği gibi 5 Bab'dan oluşmaktadır. 1. Bab'da Allah'ın her şeyi

fî Ma'rifeti Makalati'l-En'am², Heftado Se Mellat ya İtikadâti Mezâhib³ (h.8.y.yıl) gibi Farsça yazılan eserler Makâlât, Fırak ve Milel ve Nihal kaynakları arasında sayılanların bazılarıdır. Bizim ele alacağımız eser Keyhüsrev Esfendiyar'ın (ö.1081) Farsça kaleme aldığı "Debestân-i Mezâhib" dir.⁴ Eser Dinler ve mezhepler hakkında çok önemli bilgileri haiz olmasından dolayı bu alanların kaynak eserlerinden biri olarak kabul edilebilir. Eserin en önemli özelliklerinden biri müellifin dinleri ve mezhepleri incelerken onların mensuplarıyla bizatihi görüşerek tespitlerde bulunmuş olmasıdır.

A. Keyhüsrev Esfendiyar ve Debestân-i Mezâhib Eseri

1. Eserin Nisbesi

Yapılan araştırmalarda Debestân-i Mezâhib'in müellifinin kimliği konusunda farklılıkların olduğu görülmektedir. Bunun temel sebebi müellifin eserinin her hangi bir yerinde kendi adını, lakabını, künyesini, nesebini net bir şekilde belirtmeyip *Hakikatgozar, Râkim, Râkim-i Huruf, Râkimname, Negarendname, Gerdaveriname, Sahifene-*

---

yaratmasından, 2. Bab'da İslam'dan önceki dinlerden, 3. Bab'da Hz. Peygamber'in (s.a.s.) "Benden sonra ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır" hadisinin senedi ve şerhi, 4. Bab'da İslam Mezheplerinin ortaya çıkmasının beyanı, 5. Bab'da ise bazı önemli hadiseler, ilahlık ve peygamberlik iddia edenlerin açıklanması konuları ele alınmıştır.

² Seyyid Murtaza b. Dâî Hasanî Razi'nin müellifi olduğu bu eser yine Abbas İktbal Aştiani tarafından tashih edilerek 1312/1933 yılında Tahran'da Meclis Matbaasında yayınlanmıştır. Eserin Milel ve Nihal eserlerinden sayılmasının nedeni İslam haricindeki dinler, felsefeler ve inançlar hakkında önemli bilgilerle donatılmış olmasıdır. Eser 26 Bab'dan oluşmaktadır. İlk 3 Bab Felsefeciler, Mecusiler, Yehudiler, Hıristiyanlar ve Sabiilerin makalatlarına ayrılmıştır. Kalan 26 Bab'da İslam fırkalarının aslı, Havaric, Mutezile, Cehm b. Safvan, Murcie, Necariyye, Kerramiyye, Müşebbihe ve Mücessime, Eshab-i Tenasuh, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat, Maliki ve Eshabı-Şafii ve Eshabı, İbn Küllab ve Ebu'l-Hasen Eşâri, Sufiyye, Kuşeyriyye, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat iddiasında bulunanlar, Şîa, Hangi kavmin hakk üzerinde olduğu, İmamiyye'nin bazı görüşleri, Fedek olayı, Ehl-i Sünnet'in İmamiyyeye yönelttiği bazı hadisler, Beni Ümeyye'nin kötülükleri, Ehl-i Adl ve Cebr arasında birkaç mesele, İmamiyye hakkında söylenen bazı kötü meseleler hakkındaki konulardan oluşmaktadır.

³ Müellifi bilinmeyen eserin temel özelliklerinden biri, bazı makalat ve fırak geleneğinde olduğu gibi 73 fırka hadisinin zikredilmesi ile başlamasıdır. Eser Muhammed Cevad Meşkûr tarafından tashih edilerek geniş bir Önsöz yazılmış, 1958 yılında Tahran Atâi Matbaasında yayınlanmıştır.

⁴ Keyhüsrev Esfendiyar b. Âzerkeyvan, *Debestân-i Mezâhib, I-II*, tsh., Rahim Rza-zadei Melik, Kütüphane-i Tahuri, Tahran, hicri/şemsi 1362.

gar, Kirdargözar, Kirdarnevis, Namegerdaver, Mosavvede in ovrak, Namenegar, Negarend-i Debestan⁵ gibi farklı isimler kullanmasıdır.

Eserin müellifinin şair Muhsin Fani Keşmiri⁶, Molla Mubed Şah⁷ ve Mirzulfikar Azer Sasâni⁸ olduğu belirtilmektedir. Debestân-i Mezâhib'in tashihini yapan Rahim Melik, müellifin kimliği konusundaki farklı isimlendirmelere dikkat çekip bir değerlendirmeye tuttuğundan sonra eserin iddia edildiği gibi Fani Keşmiriye değil Keyhüsrev İsfendiyar'a ait olduğunu söylemektedir.⁹ Kullandığımız baskı iki ciltten oluşmaktadır. Musahhih, eserin ikinci cildini müellifin kimliğine, dini mensubiyetine, eserin konularına, nüshalarına ve daha önceki neşirlerine ve kendi açıklamalarına ayırmıştır.¹⁰

Keyhüsrev Esfendiyar hicri 1025 yılında dünyaya gelmiş, hicri 1080/1 yılında vefat etmiştir. Doğum yerinin İran olduğu bilinse de müellif hayatının büyük bir kısmını Hindistan'da yaşamıştır.¹¹

2. Eserin Nüshaları

Debestan-i Mezâhib'in yazılma tarihi ile ilgili çeşitli bilgiler verilmektedir. R. Melik'in ulaştığı sonuca göre Keyhüsrev Esfendiyar eserini hicri 1063-1069 tarihleri arasında yazmıştır.¹² Yirmi beş el-yazması tespit edilen eserin, on yedisini Ahmet Münzevî *Farsça Yazmalar Nüshasında* kaydetmektedir. Beş yazma nüshası İngilte-

⁵ Müellifin kendisi ifade etmek için kullandığı bu kelimelerin anlamları birbirine yakındır. Genel olarak şu şekilde anlaşılmalıdır: *Hakikat arayan, yazar, eserin yazarı, eserin müellifi.*

⁶ *Debestân-i Mezâhib*, II, 24.

⁷ *Debestân-i Mezâhib*, II, 20, 38; Sir William Jones, "The Sixth Discourse on the Persians", *Asiatic Researches*, vol. II, pp. 43-46. Fakat eser üzerine araştırma yapan Kennedy Capt. Vans bu görüşü reddetmektedir. "Trans Actions of the Lit. Soc. Of Bombay", *Transactions of the Literary Society of Bombay*, vol. II, 1818.

⁸ Seyyid Emir Hasan Abidî, "Mirzulfikar Âzer Sasanî: Moellifi Debestân-i Mezâhib", trc., Seyyid Hasan Abbasi, "Name-i Encümen" Dergisi, s. 161-162.

⁹ *Debestân-i Mezâhib*, II, 34, 42.

¹⁰ *Debestân-i Mezâhib*, II, 9-303. Eser hakkındaki çalışmalar için bkz., Alırıza Zekveti Karagözlü, "Seyro Heftado do Mellat", "Neş-e Daneş" dergisi, hicri/şemsi 1363, sayı 22, s. 28-32; Muhammed Muîn, "Azerkeyvan ve Peyrovane Ou", *Mecelle-yi Daneşkede-yi Edebiyyati Tahran*, sayı 6, s. 25-42.

¹¹ *Debestân-i Mezâhib*, II, 16-17.

¹² *Debestân-i Mezâhib*, II, 20; Karagözlü, a.g.m.

re’de bir kütüphane müzesinde, bir diğeri musahhihte ve bir nüshası da Bengal Encümen Kütüphanesindedir.¹³

Eserin on üç defa neşredildiği tespit edilmiştir. Bu baskıların ilki h.1224/m.1809 yılında Kelkutte’de ve sonra Bombay’da yapılmıştır. Ayrıca eser 1843 yılında 3 cilt halinde İngilizceye tercüme edilmiş ve İngilizce yayınlanmıştır.¹⁴

3. Debestân-i Mezâhib’in Kaynakları

Müellif, dinler ve fırkalar hakkındaki görüşleri olduğu gibi herhangi bir ekleme veya çıkarma yapmadan ele aldığı eserinin başında belirtmektedir.¹⁵ Eser tetkik edildiğinde bilgi kaynaklarının çoğunluğu, temel kaynaklara ve görüştüğü şahıslara dayanmaktadır. Örneğin Müellif İslam fırkalarından bahsederken 73 fırka hadisini Şehristani’nin *Milel ve Nihal* eserinden aldığı belirtmektedir.¹⁶ Yine İsnâ Aşeriyye’den bahsederken Şîî âlim Ebu Cafer Tusi’den bilgiler aktarmaktadır. Başka bir fırkadan bahsederken o fırka hakkında yazılanların kaynaklarını mutlaka göstermektedir.¹⁷ Eserin diğer bir önemli özelliği ise müellifin eserini, bahsettiği inançların mensupları ile şahsen görüşerek kaleme almasıdır. Bunu yaparken müellifin tercüman kullandığı da kendisi tarafından ifade edilmektedir.¹⁸ Müellifin bu metodu kullanması eserin özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

B. Debestân-i Mezâhib’in Konuları

Müellif, hem kendi döneminden önceki inançları, hem de kendi dönemindeki mevcut olan inançları konu edinmiştir. Eser aşağıdaki on iki Talim’den¹⁹ oluşmaktadır. Bunlar; 1. Parsların inançları, 2. Hintlilerin inançları, 3. Karatibbetiyanın inançları, 4. Yahudilerin inançları, 5. Hıristiyanların inançları, 6. Müslümanların inançları, 7. Sadıkiyyenin inançları, 8. Vahidiyyenin inançları, 9. Ruşaniyan-

¹³ *Debestân-i Mezâhib*, II, 131

¹⁴ *Debestân-i Mezâhib*, II, 20, 22, 132; Muhammed Muîn, a.g.m. s. 34.

¹⁵ *Debestân-i Mezâhib*, I, 4.

¹⁶ *Debestân-i Mezâhib*, I, 233.

¹⁷ *Debestân-i Mezâhib*, I, 245.

¹⁸ *Debestân-i Mezâhib*, I, 214.

¹⁹ Müellif dinleri ve mezhepleri anlatırken başlıklarda “Talim” kelimesini kullanmıştır. Biz *talim* kelimesini Türkçeye *Öğreti* şeklinde tercüme ettik. (Ş.A.)

ların inançları, 10. İlahiyyenin inançları, 11. Hükemanın inançları, 12. Sufiyyenin inançları.

Tasnifteki on iki öğretiden beşinin İslam öncesi din ve inançlara ayrıldığı görülmektedir.

“Muhammediyan ve Ehl-i İslam Öğretisi” başlığı altında iki kısımda İslam fırkaları ele alınmıştır. Burada talim/öğreti ifadesinden her inancın müstakil olarak ele alınması kastedilmişse kalan altı fırkayı İslam fırkaları haricinde değerlendirmemiz gerekecektir. Şayet bundan İslam Fırkaları kastedilmişse, o zaman yedinci öğretilerde bahsettiği Sâdıkiyye'nin -yalancı peygamber Müseylime-tü'l-Kezzab anlatılmaktadır- İslam fırkalarından kabul edilmesi gerekir ki bu da doğru değildir. Bundan başka on ikinci öğretilerde anlatılan Sufiyye'yi İslam dairesi içine almayacak olursak bu da Sufiyye'nin İslam haricinde görülmesine neden olacaktır. Burada şunu da ifade etmemiz gerekir ki, Sâdıkiyye haricinde anlattığı diğer bölümler İslam şemsiyesi altında ele alınacak konulardır.

1. Debestân-i Mezâhib'de İslam Dışındaki Dinler ve İnançlar

Müellif eserine Parsiyan dediği İranlıların dini itikatları ile başlamaktadır. Onların görüşlerini on beş başlık altında incelemiş, dünyanın yaratılışı, Allah'ın varlığı, ruhlar, insanın yaratılışı ve dini inançları konularını ele almış, Zerdüştlük, Ateşperestlik ve Mazdeizm'in görüşlerini de ayrıntılı şekilde açıklamaktadır.²⁰

Hintlilerin dini akideleri, hemen hemen bütün dinler tarihi eserlerinde yer almaktadır. Bunun en başlıca sebebi çok sayıdaki dini inancın Hint bölgesindeki varlığı gelmektedir. Yazar özellikle bu hususa vurgu yaparak bölgedeki inançları dikkatle incelemiştir. Hintlilerin akidelerinin konu edinildiği kısımda yazar onların birçoğundan *Mutaşerrieyi Hint* olarak bahseder. Bunlara aynı zamanda Meymanus da denildiğini, âlemde hiçbir şeyin daim olmayacağına, hayır ve şerrin yaratılanlar tarafından işlendiğine inandıkları şeklindeki konuları ele almaktadır.²¹

²⁰ *Debestân-i Mezâhib*, I, 4-120.

²¹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 121-212.

Müellifin Yahudilik hakkındaki araştırmasında dikkat çeken yönlerinden birisi takip ettiği metottur. Yazar Yahudiliği araştırmak için Haydarabad'a gitmiş ve burada Müslüman olmuş Yahudi kökenli Muhammed Sermed ile tanışmış, ondan Yahudi inancı ile ilgili bilgiler almıştır. Ondan, "Yahudilerin Allah'ın cisim olduğuna inandıklarını" duyduğunu yazmaktadır.²²

Hıristiyanların dini inançları, Hz. İsa'nın durumu ve onların amelleri ile ilgili hususlar, yazarın özenle üzerinde durduğu konulardandır. Hz. İsa'nın doğum tarihi dünyanın yaratılışından 3190, Nuh (as) tufanından 1957, İbrahim'in doğumundan 2050, Musa'nın İsrailoğulları'na gelişinden 1510 yıl sonra gerçekleşmiştir. Müellif, İsevîlerin Hz. İsa'ya *el-Eb, el-İbn, Ruhul-Kudus* dediklerini, dini inançlarınının 14 tane olduğunu belirtmektedir.²³

2. Debestân-i Mezâhib'te İslam Fırkalarının Tasnifi

İslam mezhepleri tarihi açısından bakıldığı zaman Debesân-i Mezâhib'in tasnifinin farklı bir sistem üzerine kurulduğu görülmektedir. Müellif, İslam Fırkalarını *Ehli Sünnet ve Cemaat ve Şiûlerin İtikadı* olmak üzere iki başlık altında incelemektedir.²⁴

2.1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Fırkaları

Müellif, Ehli Sünnet ve'l-Cemaat'in itikadını açıklarken şöyle demektedir: "Namenegar (müellif)'in Ehli Sünnet'in muteber şahıslarından işitmiş, onların kitaplarında görmüş olduğu ve İmam Muhammed Şehristani'nin Milel ve Nihal eserinde de geçen şu hadise yer vermektedir:

"Ümmetim 73 fırkaya ayrılacaktır, bu topluluktan biri kurtuluşa erecektir. Kalanlarını Allah cezalandıracaktır. Sordular ki hangi fırka kurtuluş bulacaktır? Buyurdu ki, "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat". Sordular ki, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat kimlerdir? Buyurdu ki, ben bu gün hangi yoldaysam onlar da o yol üzeredirler ve benden sonra da benim ashabıma bağlı olanlardır."²⁵

²² *Debestân-i Mezâhib*, I, 215-223.

²³ *Debestân-i Mezâhib*, I, 225-232.

²⁴ *Debestân-i Mezâhib*, I, 233.

²⁵ *Debestân-i Mezâhib*, I, 233; 73 Fırka hadislerinin çeşitli versiyonları ve râvi incelemeleri hususunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Bağdâdî, Abdülkâhîr b. Tâhîr

Yazar, fırkalar hakkında “73 Fırka Hadisi” olarak meşhur hadisi kaynaklarına dayanarak zikrettikten sonra Ehl-i Sünnet’in Allah’ın sıfatları hakkındaki görüşlerine yer verir. Onların Allah’ın *Kudret, Hayy, Semî’, Basîr, Kelam, Celîl ve Kerîm* gibi sıfatlarının olduğu konusunda ittifak ettiklerini belirtmektedir.²⁶ Eserde Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat fırkaları, “*Mutezile, Selef, Malik b. Enes, Davud İsfahani, Ebu’l-Hasen Eşari, Müşebbihe-i Selef-İmam Ahmed b. Hanbel’in Hadis Eshabından, Müşebbihe-i Haşeviyye-i Eş’ariyye* gibi isimlendirilmelerle zikredilmektedir.²⁷ Daha sonra Ehl-i Sünnet’in inançlarından meleklerin vasıfları, dört büyük meleğe olan iman, peygamberler ve onların en üstünün Hz. Muhammed (SAV) olduğu, Hz. Peygamber (SAV)’in mi’racının uyanık halde gerçekleştiği, Kur’an-ı Kerim’in İlahi Kelam olduğu, kabir hayatı, cennet ve cehennem, ilk yaratılan şeyin Hz. Muhammed (SAV)’in ruhu olduğu gibi konulara yer vermektedir.²⁸

Müellif, “Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat’ın bazı akideleri” başlığı altında da ise; “Bazı Sünni akide mensuplarından İmam Ebu Hanife el-Kûfî mezhebinin imamı Şeyh Mansur Maturidi ve İmam Şafii’nin mezhebinden Hucetü’l-İslam İmam Muhammed Gazali’nin fırkaları şöyle taksim ettiklerinden bahsetmektedir: 72 mezhebin aslı ve kökü altıdır: *Teşbihyye (Müşebbihe), Ta’tiliyye, Cebriyye, Kaderiyye, Rafiziyye, Nasbiyye*.²⁹ Bu altı fırkanın her birinin 12 fırkaya ayrıldı-

b. Muhammed, *el-Fark beyne’l-fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü Dâri’t-Türâs, Kahire tsz.; İbnü’l-Cevzî, Cemâlüddin Ebu’l-Ferec, *Telbîsu İblîs*, Müessesetü’l-Kütübî’s-Sekâfiyye, 2 bsk., Beyrut 1413/1992; Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü’l-Hafâ*, Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, I-II, 3. bsk., Beyrut 1351-2/1932, I/149-151; Râzî, Fahreddin, *İ’tikâdâtü fırakü’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*, (thk. Muhammed Mu’tasım Billah el-Bağdâdî), Dârü’l-Kitâbî’l-Arabî, Beyrut 1986; Eren, Abdullah, *İftirak Hadislerinin Tahrir, Tahkik ve Yorumu*, (basılmamış Yüksek Lisans tezi), UÜSBİE, Bursa 1998; Ayrıca bkz. Dalkıran, Sayın, “Yetmiş üç Fırka Hadisi ve Düşündürdükleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, c.1, sayı 1, Ankara, Kasım 1997, ss. 97-116; Kadir Gömbeyaz, “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi”, U.Ü.İ.F.D. c.14, sayı 2, Bursa 2005, s.147-160.

²⁶ *Debestân-i Mezâhib*, I, 233.

²⁷ *Debestân-i Mezâhib*, I, 234.

²⁸ *Debestân-i Mezâhib*, I, 238-239.

²⁹*Debestân-i Mezâhib*, I, 241. Müellif söz konusu fırka isimlerini *Teşbihe, Tâtil, Cebr, Kader, Rafz ve Nasb* olarak vermektedir. (Ş.A)

ğını ve toplamda 72 fırka oluşturduklarını ifade etmektedir. Bunlara göre “Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak biri hariç hepsi cehennemdedir” hadisinde ifade edilen kurtuluşa eren fırkanın bu yetmiş iki fırkanın haricinde ve doğru yol üzere olanıdır. Çünkü doğru yolda olanlar bu fırkalarda zikredilmemekte ve bu altı fırkanın haricindedirler. Bu altı fırka Hz. Peygamber (SAV) zamanında mevcut olmamış, daha sonra ortaya çıkmıştır. Ehl-i İslam’ın ittifakına göre doğru yolda olanlar Hz. Muhammed (SAV)’den sonra onun sahabesinin yolu üzerine olanlardır. Bunlar da Ehli Sünnet ve’l-Cemaattir... Hanefi mezhebi âlimlerinden Şeyh Mansur, Hücetü’l-İslam Ebu Abdillah ve Molla Yakub Turfanî’ye göre Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaat Hanefilik, Malikilik, Şafilik ve Hanbelilik olmak üzere dörde ayrılmıştır. Bu dört mezhebin salikleri kurtuluşa erenlerdir.³⁰

Müellif, Emeviyye ve Yezidiyye olarak isimlendirdiği fırkalardan bahsederek şöyle demektedir: “Doğu dağlarında bir yer var ki oraya Şekune diyorlar. Onların hâkimi Melik Yakub’dur. O kendisinin Muaviye b. Ebî Sufyan soyundan geldiğini söylemektedir. Onlar kuvvetli ve savaşçıdır. Namaz kılan ve perhizkârdır. Tefsir, fıkıh ve dini kitaplara sahiptirler. Onlar Muhamme’in nübüvvetini, Şeyhayn, Zinnureyn ve Müaviye’nin hilafetini kabul etmektedirler.”³¹

2.2. Şî Fırkaları

Müellif, Şî fırkaları, *İsna Aşeriyye, Ahbariler, İsmailiyye ve Ali İlâhiler* olmak üzere dört başlık altında ele almaktadır.

Şîlikten bahsederken şöyle demektedir: “Müellif onların ulemalarından işitmiştir ki, Şîa, imamet ve hilafet konusunda ister nass-ı celi/açık nass ister nass-ı hafi/gizli nass olsun Emiru’l-Mümin’in Ali’ye kaidirler. Hilafetin onun soyundan geldiğine inanmaktadırlar. Onlara göre İmamet, fıkıh bir maslahat/(kâdıyye-i maslahati olmadığından ümmetin ihtiyarına bırakılamaz. Çünkü o usûli bir maslahattır/kâdıyye-i usuli olduğundan dinin rükünle-

³⁰ *Debestân-i Mezâhib*, I, 242.

³¹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 242-243.

rindendir ve imamlar masumdur. Onlar teberri ve tevella görüşünü kabul etmektedirler.”³²

Müellif, bu kısımda Zeydiyye'nin Şîî fırkaların imamet görüşüne muhalefet ettiğini belirterek ve imamet ve imamların sayıları hakkında Şîî fırkalarının arasındaki farklılıklara dikkat çekmektedir.³³

2.2.1. İsna Aşeriyye

Müellif, diğer fırkalara “fırka” derken İsna Aşeriyye'ye için mezhep ismini tercih etmekte ve onların hakkındaki bilgileri Molla Muhammed Masum, Muhammed Mumin Tunî ve Molla İbrahim isimli şahıslardan h.1053 yılında Lahor'dayken aldığını söylemektedir. O, Molla Muhammed'den bahsederken onun Ehl-i Sünnet'ten teberri ettiğini ve onlarla birlikte yemek ve içmekten uzak durduğunu anlatmaktadır.³⁴

Müellif yetmiş üç fırka hadisinin Şîî kaynaklarca değerlendirilmesinden de bahsederek şöyle demektedir:

“Şeyh Ebû Tûsi (r.a.) 73 fırkanın aslı iki mezheptir demektedir: 1. Navâsıb, 2. Ravâfız. Çünkü Muhammed (sav) vefat ettiği gün kırk bin sahabe orada bulunuyordu. Onlar topluca Ebu Bekir'e biat ettiler ve onun halifeliğine razı oldular. Onlardan Ali'nin (a.s.) yanında olan on sekizi hariç, on yedisi ona yönelmediler ve onun hilafetine razı olmadılar. Sahabe bu on sekiz şahsa *bizi terk ettiler ve bizden ayrıldılar* dediler. Böylece onların lakabı *Ravâfız* oldu. Kalan on sekizi ise sahabelere şöyle dediler: *Siz Ebu Bekri nass olmaksızın atadınız*. Böylece onların ismi *Navasıb* oldu ve iki mezhep olarak isimlendiler. Daha sonra *Navasıb*³⁵ mezhebi elli beş, *Ravâfız* mezhe-

³² *Debestân-i Mezâhib*, I, 244.

³³ *Debestân-i Mezâhib*, I, 244.

³⁴ *Debestân-i Mezâhib*, I, 244-245.

³⁵ Navasıb'ın bir çok fırka için kullandığı hakkında muhtelif görüşler beyan edilmektedir. Şerif Yahya Emin, Nevasıb'ın Hz. Ali'ye buğz ve adavette bulunduğunu belirterek “Ehl-i nasb ve Navasıb” olarak isimlendirildiğini kaydeder. Yine o, “onların çoğu Haricilerdendir” demektedir. Bkz. Seyyid Yahya el-Emin, *Ferhengnameyi Fırkahayi İslami*, s. 271; Seyyid Hasan Humeyni, *Ferhengi Came' Fıraku İslami*, I-III, hicri şemsi 1379 Tahran, Ehl-i Nasb maddesi, I, 228; Nasıbiyye maddesi, II, 1393. Nevasıb kelimesini hasımlarının Ehl-i Sünnet, Revafız kelimesini de hasımlarının Şîa için kullandığını belirtmektedir. Bkz. Seyyid Murta-

bi ise on sekiz fırkaya ayrıldı. Bunların görüşüne göre kendileri ehl-i necattırlar, çünkü doğru yol üzeredirler. Doğru yol da Tevhid, Adl, Nübüvvet, İmamet ve Mead'a iman etmek ve her birini tasdik etmektir. Bunlara göre imamların sayı Hz. Peygamber (SAV)'in haberine göre on ikidir. On biri dünyadan göç etmiş, on ikincisi ise diridir ve kâimdir. O, dönecek, yeryüzünü adaletle donatacak, zulmü ve adaletsizliği yok edecektir. Onlar Ebu Bekir, Ömer, Osman, Beni Ümeyye ve Abbasilerin imamların haklarını gasp ettiklerini söylemekte ve onlardan teberri etmektedirler."³⁶

2.2.2. Ahbari Ekölü

Ahbarilerin konu edinildiği kısımda Ahbariler'in İmamlardan gelen haberlere göre amel ettiklerine bu yüzden onlara Ahbariler denildiğini belirtmektedir. Ahbarilikte Kelam, Usuli Fıkh ve Fıkh konusunda imamlardan gelen bilgiler haricindekilere itibar edilmemektedir.³⁷ Fakat sonra yetişen âlimlerin içtihat konusuna eğilimleri Usulî denilen akımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece İmamiyye âlimleri Ahbariler ve Usulîler olarak iki ekole ayrılmışlardır.³⁸

2.2.3. İsmailiyye

Müellif, İsmailiyye'nin İmam Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'e mensup olduğunu belirtmektedir. İsmailiyye'den bazılarının göre İsmail, babası Cafer Sadık tarafından imamete atanmıştır. Bazıları ise onun öldüğüne inanmamakta ve bunun bir takiyye olduğunu kabul etmektedirler.³⁹ Onlara göre gizli ya da açık imamın her zaman mevcut olması vaciptir. Müellif, bu fırkanın pek çok yere yayıldığını, İran bölgesinde var olduğunu ve onların ilkinin Hasan Sabbah olduğunu belirterek, Hasan Sabbah'ın Nizamü'l-Mülk ve Ömer Hayyam Nişapurî ile birlikte ders okuduklarını, sonraki

---

za b. Dâî Hasanî Razi, *Tabsiratü'l-Avam fi Ma'rifeti Makalati'l-En'am*, 2. Baskı, Tahran hicri şemsi 1383, s. 28; Seyyid Hasan Humeyni, a.g.e, I, 669-673.

³⁶ *Debestân-i Mezâhib*, I, 246

³⁷ *Debestân-i Mezâhib*, I, 247-248.

³⁸ *Debestân-i Mezâhib*, I, 249.

³⁹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 255.

dönemlerde Nizamü'l-Mülk ile aralarında olan anlaşmazlık dolayısıyla sarayı terk edip Alamut kalesine gittiğini anlatmaktadır.⁴⁰

2.2.4. Ali İlahiler

Müellif, Ali İlahilerin hak nurunun imamlarda tenasüh ettiğine, Muhammed ve Ali'nin peygamber olduğuna ve onların Aliyullah tarafından gönderildiklerine inandıklarından bahsetmektedir. Onlardan bir grubun isminin Aleviyye olduğunu söyleyen müellif, onların kendilerini Aliyullah'ın soyundan geldiklerini, Ali'nin de güneş olduğuna inandıklarını, canlı öldürmediklerini ve et yediklerini belirtmektedir.⁴¹

2.3. Sâdıkiyye

Müellif, Sâdıkiyye akidesi hakkında verdiği bilgilere bakılırsa burada kastedilen yalancı peygamber Museylime'dir ve Ehl-i İslam'ın ona Museylimetü'l-Kezzâb dediğini ancak onların kendilerine Rahmaniyye dediğini belirtmektedir. Milel ve Nihal eserlerinde Museylime'nin görüşlerine yer verilmemiş veya onun akidesi hakkındaki bilgiler ya yoktur, ya da onu ciddiye almayarak eserlerinde yer vermemişlerdir. Onlara göre "Bismillahir-Rahmani'r-Rahim"de işaret edilen Museylime'dir ve buna göre o ilahtır.⁴²

Müellif, miladi 1553 yılında Meşhet şehrinde Muhammedkulu isimli bir şahısla görüştüğünden ve onunla arasında geçen konuşmadan bahsederek o şahsın şöyle dediğini nakleder: "Her Müslüman'ın Müseylime'yi -onun Müslümanlığı müsellemlen olmasa dahi- *muhbir-i sadık ve peygamber* bilmesi vaciptir. Bu konuda bazı Kur'ân ayetlerini şahit getirerek şöyle der: Museylime nübüvvetinde Hz. Muhammed (SAV)'le Musa ve Harun gibi ortaktır ve "peygamberin iki olması gerekir ki birbirlerine şahitlik etsinler ve hatta sayıları fazla olsa daha da iyidir. Bu aktarılan bilgilerden onun taraftarlarının Müseylime'nin de "vahiy" aldığına inandıklarından bahsederek, onlara göre Müseylime'nin söylediklerinin Hz. Muhammed

⁴⁰ *Debestân-i Mezâhib*, I, 258-260.

⁴¹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 265-267.

⁴² *Debestân-i Mezâhib*, I, 269; Müellifin Müseylime'nin bazı mucizelerinden bahsettiği bu kısım Ebu'l-Meali'nin *Beyanü'l-Edyan* (baskı 1375) eserinin 67-68. sayfalarında da geçmektedir.

(SAV)'in söylediklerinden farklı olmasının sebebi Hz. Peygamber (SAV)'den sonra yaşamış olmasıdır."⁴³ Müellif, son olarak Musey-lime'nin öldürülmesinden ve onu öldüren şahsın Seyyidü's-Şüheda Hamza'nın katili Vahşi'nin olduğunu beyan etmektedir.⁴⁴

2.4. Vâhidiyye ve Emnâ' Akidesi

Gilan'da ortaya çıkan bu inanç müellifin dikkatini epeyce çekmiştir. Bu inancın kurucusunu müellif, Şahsi-vahit olarak niteleyerek isminin Mahmud olduğunu ifade eder. Onun âlim, fasih bilgi sahibi, muttaki birisi olduğunu ve h. 800 yüzyılda ortaya çıktığını söylemektedir. Kur'ân'da bahsedilen ve "Neba'suke Makamen Mahmuden" da kastedilen odur.⁴⁵

Yazar onun çok sayıda eserinin olduğunu ve en önemlisinin ise *Mizan* olduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Eserdeki bilgilere göre bu inanç sahiplerinin amellerine göre hayvanata ve nebatata benzediklerine inandıklarını vurgulayan müellif, bu inanç sahiplerinin güneşe tazim ettiklerini, onların Kâbe'nin kapsının güneşe doğru olduğunu söylediklerinden ve bu nedenle onu kible olarak kabul ettiklerinden de bahsetmektedir.⁴⁷

2.5. Rûşenîlerin Akidesi

Rûşenîlerden bahseden müellif, özellikle Miyan Bayezid Ensari'ye dikkat çekmektedir. Onun soyunun yedi nesil sonra Şeyh Siraced-din Ensari'ye ulaştığını, Afganlıların yönetimi zamanında Pencap'ın Gelendehar nahiyesinde dünyaya geldiğini, tasavvufta yüksek mertebeye ulaştığını ve bu bağlamda Mevlana Zekerriyya ile olan münazarasından ve teliflerinin Arap, Fars, Hint ve Afgan dillerinde olduğundan bahsetmektedir. Müellif onun "Bir kimse ki kendisini tanımaya ve Yaratandan haberi olmaya ölüdür..."⁴⁸ görüşüne dikkat çekmektedir.

---

⁴³ *Debestân-i Mezâhib*, I, 269.

⁴⁴ *Debestân-i Mezâhib*, I, 271.

⁴⁵ *Debestân-i Mezâhib*, I, 273.

⁴⁶ *Debestân-i Mezâhib*, I, 274.

⁴⁷ *Debestân-i Mezâhib*, I, 276.

⁴⁸ *Debestân-i Mezâhib*, I, 279 vd.

2.6. İlahiyye Akidesi

Bu kısmın birinci başlığında Halifetullah'ın zuhurunu ele alan yazar onun isminin Celaledin Ekber olduğunu söylemektedir.⁴⁹ O, İkinci başlıkta ise "Ehl-i Edyan'ın Tartışmaları" adı altında Sünni ve Şiî bilginlerinin Haliftullah'ın huzurundaki tartışmalarını ele almakta ve bu tartışmaların Peygamberlerin masum oluşu, Hz. Ali'nin meziyetleri, fedek arazisi, kırtas olayı, Hz. Osman'ın uygulamaları, sürgün edilen Hakem b. Mervan'ın Hz. Osman tarafından geri getirilmesi, onun Ebuzeri Medine'den çıkarması, Muta konusu, Takiyye inancı ve Beda' fikri hakkında olduğundan genişçe bahsetmektedir.⁵⁰

Müellif, Halifetullah'ın aynı zamanda diğer dinlerden olanların birbirleri ile münazara ettirdiğini de aktarmaktadır.⁵¹

2.7. Hükemanın Akidesi

Yazarın burada hükemadan kastı İşrakîyye ve Meşşaiyye felsefi akımlarının önde gelen kişileridir.⁵² Yazar kadim Yunan bilgelerinin Eflatuna kadar İşrakî olduğunu söylemektedir. Ondan sonra onun öğrencisi Aristo bu öğretinin önderi olmuştur. Bu öğretinin temeli akli delillere dayanmaktadır. Müellif eserinde her iki ekolün akıl, insan, cisim, nübüvvet, şeytan, dünya, kıyamet, cennet, ce-hennem ve haşr hakkında görüşlerinden örnekler vererek bahsetmektedir.⁵³

2.8. Sufiyye Akidesi

Müellif eserinin on ikinci bölümünde Sufiyye inancından bahsederken Sufiyyenin Hükemalar gibi dünyanın her yerinde olduğunu söylemektedir. Mevlevî Caminin Vücutiyye risalesinden Sufiyyenin inançlarını ele alarak, insanın varlığı, tasavvuftaki mertebeler, İlahî mertebelerin sıfat ve isimleri gibi konularda bilgiler aktarmaktadır. Tasavvufla ilgili bilgileri bu konuda eser yazmış mutasavvıflardan Şeyh Şüştî'nin *Hakku'l-Yakîn*, İbn Mûiddin'in

⁴⁹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 287.

⁵⁰ *Debestân-i Mezâhib*, I, 288-291.

⁵¹ *Debestân-i Mezâhib*, I, 292.

⁵² *Debestân-i Mezâhib*, I, 315.

⁵³ *Debestân-i Mezâhib*, I, 316-341.

Fevatih gibi eserlerinden almaktadır. O tasavvuf ehlini *Allah dostu* olarak isimlendirmektedir.⁵⁴

Sufilerin Hz. Peygamber (SAV) algısından bahseden müellif, Sufiyye'ye göre Nebi öyle bir şahıstır ki, insanlara hidayet etsin diye gönderilmiştir. Şeyh Hamidduddin Nagourî'nin *Şerh Aşk*'ında Ubudiyetin ve Rububiyetin her ikisinin Hakk'ın sıfatı olduğunu söylemektedir. Hz. Peygamber (SAV)'e ne buyrulmuşsa o da Kelamullah'tır. Muhammed Nurbahş'ın *Miraç* Risalesi'nden "Hz. Muhammed (SAV)'in miraca vücuduyla gittiği" gibi konular ele alınmıştır. Müellif Arıfıbillah Mevlana Şah Bedehşi, İsfahanlı Molla İsmail gibi görüştüğü sufilerden de bahsetmektedir.⁵⁵

Sonuç

Esfendiyar Keyhüsrev'in *Debestân-i Mezâhib* eseri konularından da anlaşılacağı üzere Milel ve Nihal hakkında yazılmış önemli kaynak eserlerden biridir. Eserin içeriği incelendiği zaman müellifin zengin bir bilgi birikiminin olduğu ortaya çıkmaktadır. Müellifin özellikle Hindistan bölgesindeki inançlar hakkındaki araştırmaları İslam kültür hazinesine kazandırdığı bilgiler açısından da büyük önem arz etmektedir.

Müellif, Hz. Peygamber (SAV), yanı sıra zikrettiği halifeler, sahabeler ve diğer ulemanın isimlerini her zaman rahmetle anmaktadır. Bu da müellifin tüm din, fırka ve inançlara karşı saygılı bir gözle baktığını göstermektedir.

Debestân-i Mezâhib eserinin birçok orijinal yönü bulunmaktadır. Eserin müellifi konuları incelerken kendi döneminde mevcut olan fırkaların mensuplarıyla bizatihi görüşerek bilgi vermektedir. Nitekim hangi bilgiyi kimden ve nereden aldığını müellif eserinde açık şekilde ifade etmektedir. Bu metot, diğer Milel ve Nihal geleneğinde pek alışılmamış bir uygulamadır.

Bu bağlamda söz konusu eserde, ilk dönem temel kaynaklarına müracaat edilmiş olması eserin orijinalliğini daha da artırmaktadır. Müellifin Şehristani ve Şeyh Tusi gibi âlimlerin eserlerine

⁵⁴ *Debestân-i Mezâhib*, I, 345-347.

⁵⁵ *Debestân-i Mezâhib*, I, 348-367.

atıfta bulunması bunu teyit etmektedir. Eserin hem İslam fırkaları hem de İslam dışındaki dinler ve inançlardan bahsettiğini dikkate alarak Milel ve Nihal geleneği içerisinde ele alınmasının doğru olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Alırıza Zakaveti Karagözlü, "Seyro Heftado do Mellat", "Neşr-e Daneş" dergisi, hicri şemsi 1363, sayı 22, s.28-32.
- Kennedy Capt. Vans, "Irans Actions of the Lit. Soc. Of Bombay", Transactions of the Literary Society of Bombay, vol. II, 1818.
- Keyhüsrev Esfendiyar b. Âzerkeyvan, *Debestân-i Mezâhib, I-II*, tsh., Rahim Rzazadei Melik, Kütaphane-i Tahuri yayınları, Tahran h.şemsi 1362.
- Muhammed Muîn, "Azerkeyvan ve Peyrovane Ou", Mecelleyi Daneşkede-yi Edebiyatı Tahran, sayı 6, s.25-42.
- Seyyid Emir Hasan Abidî, "Mirzulfikar Âzer Sasanî: Moellefi Debestân-i Mezâhib", trc., Seyyid Hasan Abbasi, "Name-i Encümen" Dergisi, s.161-164.
- Seyyid Hasan Humeyni, *Ferhengi Came' Fıraku İslami, I-III*, Tahran hicri şemsi 1379.
- Sir William Jones, "The Sixth Discourse on the Persians", Asiatic Researches, vol. II, pp.43-46.

